

DRAHOMÍRA VLAŠINOVA

DVA TYPY GENERAČNÍHO ROMÁNU Z OKUPACE

Jedno z nejméně frekventovaných témat české literatury po roce 1945 je téma okupace. Tuto dobu zobrazovala jak poezie a próza, tak i tvorba dramatická. Ač všechny tři žánry přinesly nemalou úrodu, přece jen nejbohatší produkci můžeme zaznamenat v próze. Primát jí však nepřisluší jen z důvodů kvantitativních, ale především proto, že právě zde docházelo mnohdy k vývojovým posunům a tvárným výbojům, které ovlivnily směřování nejen literatury s okupační tematikou, ale české prozaické tvorby vůbec. V rámci této tematiky se také hledala a ověřovala podoba současného hrdiny, vědomého a zodpovědného účastníka společenského zápasu.

¹ Stovky knih s okupační tematikou a celá řada spisovatelů různých generací, od pamětníků, kteří na vlastní kůži poznali hrůzy fašismu v okupované zemi, až po ty nejmladší, kteří na válku reagují nikoliv silou vlastního prožitku, ale víceméně zprostředkovaně, dokazují, že je to téma stále živé a aktuální. Časový odstup z něho už dnes učinil historické téma, které nabylo podoby zkušebního kamene, sloužícího k odhalení morálních hodnot člověka vystaveného tlaku doby, člověka v mezní životní situaci. Mnohdy se v ní otevřeně či v zašifrované rovině hledají odpovědi na palčivé problémy naší současné doby.

Próza s okupační tematikou, povídka, novela i román, prošla v procesu literárního vývoje mnoha proměnami. Využívá všech žánrových odrůd: od dokumentární a memoárové literatury po oblast psychologické prózy, v níž často přerůstá do baladické podoby, až po typ, jenž k zobrazovaným událostem přistupuje z generačního stanoviska. Na první pohled se může zdát, že příznačnými a do jisté míry reprezentačními žánry v literatuře s okupační tematikou jsou memoárová próza, založená na dokumentárních faktech a vlastních vzpomínkách, a próza psychologická, zobrazující člověka rostoucího k hrdinství či alespoň k činu, který aktivizuje morální hodnoty, bez nichž svět není světem, život životem a člověk člověkem.

Syntézou obou těchto tendencí, jejich vyvrcholením jsou však především románové celky, které směřují k typu generačního románu. Rozhodujícím faktorem tohoto typu je sám věk autorů, narozených kolem

poloviny dvacátých let. Ten modifikoval citové, psychologické a intelektuální postoje k dané tematice, v nemalé míře ovlivněné osobnostní zážitkovou sférou. Autoři dospívající v době druhé světové války museli žít životem, který jim byl vnucen a naplňoval je protestem. Vzpomínková vrstva těchto románů však není primární, tvoří vlastně spodní proud analyticko-interpretaci zobrazovací metody — podle slov slovenského literárního historika Josefa Hvišče „generačnej analýzy, ktorej už neišlo o zachytenie událostí a príbehov, ale o rekonštrukciu myšlienkového a pocitového procesu človeka na rozhraní minulosti a prítomnosti“.¹ Generační přístup s sebou přináší také pokusy o syntézu dvou protikladných zobrazovacích postupů a prostředků: objektivně analytických a subjektivně lyrizujících, které spájí v kompaktní zobrazovací metodu.

Využitím autentických subjektivních a generačních zážitků a pocitů si autoři nekladou za cíl oživit toliko vzpomínky vrstevníků na vlastní mládí, prožité v dusné atmosféře okupace, ale obracejí se také k dnešní mladé generaci. Objevují a přibližují jim dobu, v níž žili jejich otcové. Obracejí se k přítomnosti také z důvodů konfrontačních a polemických, v minulosti hledají a nalézají ty momenty, které utvářely dnešní podobu tehdejší mladé generace i dnešní podobu světa.

Za dva výrazné a osobité příklady generačního románu s okupační tematikou, které v sobě zahrnují uvedené rysy, je možno považovat Otčenáškovu *Kulhavého Orfea*² a Matějkovy *Rodáky a odrodilce*.³ Oba tyto romány jsou odrazem generačního pocitu, zkušenosti a hlavně generačního dozrávání. Nezůstávají však jen na této bázi, ale současně vypovídají o společenskopolitické situaci, která určila další tok novodobých dějin.

Pro oba romány je příznačná široká škála postav a jejich osudů vzájemně se prostupujících a ovlivňujících. Z nich každá je kaménkem do mozaiky, zachycující celou složitost doby, hlavně však mladé generace, která za války dozrávala. Mají však současně tolik rozdílných rysů, spočívajících např. v kompozici, charakterové výstavbě postav, v uměleckém tvaru, že tvoří dva zcela svébytné typy novodobého generačního románu.

Otčenáškův román je komponován na vzájemném prolínání několika dějových proudů, odvíjejících se kolem postav šesti zhruba dvaceti-letých chlapců-maturantů, reprezentantů generace narozené roku 1924. Většina je jich totálně nasazena v továrně. Otčenášek je zachycuje v předposledním válečném roce, kdy se stávají stále naléhavějšími otázky, jak žít v tomto okamžiku, jak přežít, a neméně naléhavé problémy, jaký bude život jednotlivce i všech, až válka skončí. Přitom se soustřeďuje na proces dospívání, které — podle slov autorových — „zřejmě není plynulý proces, odehrává se asi ve skocích, v klíčových dnech, snad minutách“.⁴

¹ Jozef Hvišč, *Antifašistická literatúra* (Slovensko-polské súvislosti). In: *Socializmus a národné literatúry. Medziliterárny kontext slovenskej socialistickej literatúry II*, Veda, Bratislava 1980, edice Literaria XXII, 194.

² Jan Otčenášek, *Kulhavý Orfeus*. Československý spisovatel, Praha 1964, edice Žatva, 1. vyd., 630 stran.

³ Jaroslav Matějka, *Rodáci a odrodilci*. Československý spisovatel, Praha 1979, edice Žatva, 1. vyd., 290 stran.

⁴ *Kulhavý Orfeus*, 393.

Zachycuje je se všemi průvodními jevy — s prvními milostnými vzplnutím a prvními erotickými zkušenostmi, s problémy a tísněmi příznačnými pro daný věk, ale deformovanými a násilně zbrzděnými válkou. Každý z chlapců má svůj individuální příběh, každý z nich představuje jakýsi vzorek. Postaveny vedle sebe a propojeny dávají obraz celé generace.

Tomuto rozvržení postav odpovídá i kompozice, jak konstatuje Hana Hrzalová: „Kulhavý Orfeus je koncipován jako román několika zorných úhlů (uvnitř postoje generačního) a má prakticky několik vypravěčů, z nichž každý je podmětem i předmětem vyprávění. ‚Já prožívající‘ a ‚já vyprávějící‘ se prostupují, důraz je na ‚já, ne ‚on‘.“⁵ Hlavním mluvčím těchto reprezentantů generace, nikoli však hlavním hrdinou, alespoň ne ve všech třech dílech románu, je Honza, typický Otčenáškův hrdina — intelektuál, jehož životní příběhy jsou zprvu s ostatními co do závažnosti rovnocenné. Teprve od třetího dílu se k němu soustřeďuje hlavní pozornost, jeho nechává autor projít nejtěžšími zkouškami ohněm.

Postavy chlapců jsou tedy hlavními silami dějových proudů, které si vzájemně předávají štafetu děje vždy v okamžicích jeho největšího vzepětí — v okamžicích, kdy kulminují krizové momenty jejich života. Přitom se tu pasáže silně dějově exponované prolínají s pasážemi reflexivními, které činí z tohoto románu současně i ideovou mezigenerační polemiku a v nichž dialog a monolog mají tendenci vzájemně se prostupovat, plynule přecházet jeden do druhého.

Jednotlivé dějové proudy nechává autor po jistou dobu — po větší část prvního dílu — jen vedle sebe paralelně existovat, do jednoho toku je svádí teprve v okamžiku, kdy hrdinům dává prožít (ke konci prvního dílu) otřesný zážitek, v němž je před jejich očima gestapem ubit jeden z jejich mladých kamarádů. Okamžik společně zažité hrůzy a nalezení zbraně po padlém je pak ventilem jejich potlačované touhy po aktivním činu, je impulsem k založení odbojové, avšak mladicky bezradné skupiny Orfeus. To je současně i uzlový okamžik kompoziční výstavby románu, dojde v něm ke sladění osudů a jejich převedení na společnou tóninu. Třetí díl je pak vybudován na pozvolném uzavírání osudů — postavy odcházejí z děje (Vojta k partyzánům na Slovensko, Dušan spáchá sebevraždu, Pavel je zabit) a zájem se soustřeďuje více k Honzovi, jemuž je v románu ponecháno i závěrečné slovo. Paralelní kompozice je současně i prokládána autorovou osobitou hrou kontrastů, gradací v povahách i epizodách, z nichž nejednu provází vystupňovaná hra s tajemstvím. Z letmého rozboru kompozice je zřejmé, že Otčenášek se při stavbě svého románu neubíral tradičními cestami, že se do románové konstrukce pokusil aplikovat moderní tvárné postupy, kterými až dotud v české literatuře pracoval pouze menší prozaický žánr — povídka a novela.

Kompozice románu Jaroslava Matějky je mnohem prostší než u Otčenáška. Můžeme říci, že se opírá o tradiční románové útvary, události i příběhy jsou zde nazírány v důsledném chronologickém sledu. Vzniká tak kronika těžkých let. Časový záběr tohoto románu je mnohem

⁵ Hana Hrzalová, *Kulhavý Orfeus*. Impuls 1966, č. 1, str. 41.

širší než u Otčenáška. Počíná zhruba začátkem války a dějově vybíhá mimo její rámec až do prvních měsíců po osvobození. Sleduje však dobové události s menší mírou soustavnosti, v poměrně delších časových přeryvech. Největší prostor je také věnován událostem posledních dvou válečných let. Román má jediného hlavního hrdinu, jímž je syn krejčího na malém moravském městě — bouřlivák a ztřeštěnec Petr Vitásek. Jeho léta puberty jsou poznamenána těžkým šokem: stal se svědkem zvěrstva gestapa, ubití staršího spolužáka. Léta jeho dospívání probíhají ve vzdorném střetání s nespravedlností, se zbabělým okolím.

Matějkův román je možno současně pokládat za typický román vývojový, jehož „dějový základ tvoří osudy hrdiny od dětství nebo jinošství až k jistému stupni charakterové zralosti, přičemž dominování osobního zřetele určuje jeho kompozici, která v bohatě větveném ději a v časové chronologii spojuje různá prostředí a situace do širokého obrazu doby“, abychom citovali charakteristiku z teoretického slovníku.⁶ Matějka tento kanonizovaný vzorec vývojového románu naplňuje takřka bezzbytku, avšak v intencích generačního přístupu.

Matějkův hrdina Petr pochopitelně není v románu zcela osamocen. Jeho osudy jsou zobrazovány v kontextu příběhů jeho vrstevníků, většinou spolužáků z gymnázia. V daleko větší míře než u Otčenáška je mladý hrdina obklopen postavami dospělých z různých společenských vrstev a tudíž i různých společenských a politických názorů — kolaborantů zjevných i skrytých, lidí čestných a statečných, zbabělých a různě pokřivených. Najdeme zde osudy pestré i všední, které válečný kolotoč vychýlil z původních „solidních“ kolejí. Mnozí z těchto rodáků malého moravského městečka Radče (autorových rodných Ivančic) se zpronevěřili nejen svým bližním, ale i sami sobě. Autor spolu se svým hrdinou hledá morální podstatu, z které vyrůstá hrdinství, ale i kolaborantství a zrada. Palčivě a kriticky proti sobě staví skutečné hrdinství a pseudohrdinství; jeho Petr je z rodu těch hrdinů, kteří měli odvahy a snad i štěstí (v duchu meditací příslušníků Kulhavého Orfea) bojovat s puškou v ruce a tvář v tvář s nepřítelem. V Petrovi je mnoho mladistvého fanfarónství, furiantství a zbrklosti, pod nimiž se však skrývá horké a statečné lidské srdce.

Z typologie hrdinů obou autorů, Otčenáška a Matějky, a z úhlu záběru vyplývá, že ačkoli se oba pohybují na poli generačního románu, přece jen si své cíle kladli dost odlišně a dospěli také k rozdílným výsledkům. Otčenáškoví šlo v první řadě o vystižení obrazu vlastní generace, jejích pocitů a dozrávání v totálně vyšinuté době, přičemž usiloval v charakteristice svých postav o co nejvyšší míru zobecnění. Matějka si cíl poněkud rozšířil — vedle své vlastní generace usiloval také o zachycení plastického obrazu života a okupační atmosféry na venkovském městečku. Pokud jde však o obraz vlastní generace, pohyboval se spíše po ose zobrazení postavy výjimečné, odlišné od běžného průměru, postavy do jisté míry silně individuální.

⁶ *Slovník literární teorie*. Československý spisovatel, Praha 1977, redigoval Š. Vlašín, 1. vyd., 412.

Rozdílné pojetí u obou autorů je možno vyvozovat z diferenciacie literární tvorby, pracující se zážitky autobiografickými. Především se liší stupeň, jak do osudů svých hrdinů promítli sami sebe. Proto se musíme ještě jednou vrátit k povahové kresbě hrdinů, v nichž se skrývá odpověď na tento problém. Hrdinové Otčenáškoví a Matějkovi mají, jak už jsme řekli, řadu společných rysů, vyplývajících ze shodného životního klimatu, které je obklopuje, charakterizuje je také shodná touha vzepřít se fašismu aktivním činem, i když se k naplnění tohoto předsevzetí ubírají jinými, nikoliv však zcela odlišnými cestami. Věk hrdinů v obou románech se kryje se stářím jejich autorů, u Otčenáška je rokem narození 1924, u Matějky 1927. Matějkův Petr je postava v podstatě autobiografická. Stačí si k tomu srovnat údaje z autorova životopisu: otec krejčí, vězněn gestapem a odsouzen k smrti, konce války se dočkal ve věznici v Drážďanech; autor vyloučen z gymnázia, pracoval jako lesní adjunkt, ke konci války bojoval jako partyzán. U Otčenáška za autobiografickou postavu je považován Honza; svádí k tomu jméno shodné s autorovým a hlavně jeho literární pokusy a místa vyprávěná, zvláště v poslední části románu, v ich-formě. S autobiografickými prvky je to však v Kulhavém Orfeu mnohem složitější. V článku, v němž se Jan Otčenášek v souvislosti s knížkou *Když v ráji* přšel zamýšlel nad problémem autentičnosti prózy vůbec a zejména pak své vlastní, vyznal se z přesvědčení, že pocitu autentičnosti může autor u čtenáře dosáhnout nikoliv objektivním a jakoby nezúčastněným způsobem, ale hlubokou osobní zainteresovaností. K postřehu, že jeho prózy ve čtenáři vyvolávají silný dojem autobiografičnosti a sebevyjádření, doplnil: „A ono skutečně to musí být sebevyjádření, ne ve vnějších faktech a v příběhu, ale ve vnitřním prožitku. Lidé se mě často ptali a ptají, jestli Brych nebo Pavel nebo Jan jsem já. Jejich příběhy jsou vzdálené mému, ale jejich vnitřní problémy a pocity jsem prožíval také. Jinak bych to nemohl napsat. Jako bychom nemohli chtít na slepci, aby nám vyličil pestrobarevnou louku zalitou sluncem. Proto všechno, co píšu, vyvěrá z mé vlastní vnitřní zkušenosti...“⁷ Autorova osobního, vnitřního prožitku vkládaného do díla si povšimla i kritika a charakterizovala jeho díla jako duševní biografie celé generace.

Také Jaroslav Matějka podtrhuje význam osobní účasti na zobrazovaném ději: „...literatura je taková zvláštní míchanice prožitků, odposlouchaného, vymyšleného. Samozřejmě na základě zažitého.“⁸ Při srovnání zážitkové sféry v díle obou autorů je však možno říci, že Otčenášek uložil do svého románu a hlavně do myšlení a jednání mladých hrdinů především své pocity, kdežto Jaroslav Matějka ve větší míře svoje konkrétní zážitky. I zde je tedy možno hledat jeden z důvodů většího zobecnění a širší objektivní platnosti Otčenáškovy umělecké výpovědi o tom, co formovalo jeho generaci.

Větší stupeň zobecnění vyplývá však v neposlední řadě i ze samotného autorského typu a záměru. Rozený epik Otčenášek přistoupil k ob-

⁷ *O lidských vztazích a pozemském ráji aneb Na kus řeči s Janem Otčenáškem.* Svět práce 16. 10. 1974, str. 6.

⁸ *Nad novým románem J. Matějky.* Nové knihy 9. 1. 1980, str. 1.

razu své generace po značné literární průpravě jako zralý člověk i autor. Předcházely mu jednak budovatelský román Plným krokem (1952), společensko-politický román Občan Brych (1955) a novela s okupační tematikou Romeo, Julie a tma (1958), kterou Vladimír Dostál označil za předčasně vypuštěný satelit vyňatý z těla románu Kulhavý Orfeus, „který ohlásil nový látkový zdroj dřive, než se vynořila mateřská planeta“.⁹ Všemi předchozími prózami a v podstatě i těmi, co vyšly po Kulhavém Orfeovi — novelou Mladík z povolání (1968) a románem Když v ráji přšlo (1972) —, vědomě a přímo programově Otčenášek budoval obraz člověka v době a doby v myšlení a pocitech člověka, vsazený do časového úseku od okupace po současnost. Tehdy jeho vlastní generace dozrávala, zapojovala se do společenského a pracovního procesu, spoluvytvářela a spoluzodpovídala za náplň a podobu současného životního stylu.

Autorovu programovému úsilí zobrazit názory a stav vlastní generace odpovídalo v Kulhavém Orfeovi jeho takřka výlučné soustředění na mladé hrdiny, z nichž každý představuje jiný lidský typ a životní postoj, dá se říci i jinou životní filozofii: humanitně zaměřený intelektuál Honza navzdory těžkým životním zkouškám představuje v podstatě odolný a životaschopný typ, Pavel povahu nesmlouvavou a racionální, v existencialismu se utápějící Dušan končí sebevraždou, pojímanou jakožto jediný možný projev osobní svobody. Tyto stěžejní typy doplňuje rozvázný, prostý a důvěřivý dělník Vojta, neujasněný komunista Milan, rodinou zhyčkaný a nedůvěřující si Bacil. Na těchto chlapeckých postavách Otčenášek výstižně zachytil zrání generace, méně štěstí však měl v tvorbě postav dívčích, např. v extrémní Monice a hlavně v Honzově lásce Blance, jejíž vztah k německému důstojníkovi, kterého pak zabije, postrádá uměleckou věrohodnost.

Matějkovu románu Rodáci a odrodilci předcházela celá řada studií a širou pojatých životopisných monografií významných osobností moderních dějin, neboť autor je povoláním historik. Jako beletrista se uvedl prózou vzpomínkového charakteru Náš dědek Josef (1973), zajímavou tím, že hlavním hrdinou není vypravěč, vnuk vzpomínající na svého dědečka, ale objektivně viděná postava dědka Josefa, starého zemědělského dělníka, moudrého člověka. Autor zde nejen zobrazil ryzí charakter venkovského muže, ale i plasticky vykreslil přerod vesnice, z vlastních a dědových vzpomínek vytvořil obraz doby od dob císaře pána až po dnešek.

Obdobný úhel pohledu postavený na osobních vzpomínkách zvolil Jaroslav Matějka i ve své druhé knize, již jsou Rodáci a odrodilci. Zatímco Otčenášek obraz doby vytvářel na prvním místě z pocitů, diskusí a meditací mladé generace, a teprve potom dokládal účelně volenými dobovými fakty, klade si Matějka v duchu svých autorských dispozic úkol podat generační svědectví o temných letech poněkud jinak — hlavně s větším důrazem na dobu. Vzájemné doplňování a závislost osobních zážitků na době charakterizoval Š. Vlašín¹⁰ jako metodu, kdy „intimní výpověď je doprovázena u Matějky vždy přesným obrazem doby, která není jen po-

⁹ Vladimír Dostál, *Problémy románovosti*. Kulturní tvorba 29. 4. 1965, str. 8.

¹⁰ Štěpán Vlašín, *Zrání jedné generace*. Tvorba č. 16, 16. 4. 1980, str. 6.

zadím, ale vlastním aktérem utvářejícím povahy a zasahujícím do lidských osudů“.

Ocenění zaslouží Matějko dovedné uplatnění napětí, schopnost vést románem linii tajemství, souvisící s otázkou zrady, i humorné ladění některých epizod, místy směřující až ke grotesce, a dialog, v němž funkčně a charakterizačním způsobem využil nářečí. Pro všechny tyto rysy řadila kritika Rodáky a odrodilce k nejméně úspěšným prózám sedmdesátých let a mezi nejčtenější prózy s okupační tematikou. Přesto však ve srovnání s Otčenáškovým románem musíme konstatovat, že zatímco Otčenášek vytvořil ve svém Kulhavém Orfeovi komplexní obraz generace s typickou atmosférou doby, zůstal Matějka mnohdy u vnějšíkové atraktivnosti životních osudů spíše individuálních než typických. Oba však obohatili dlouholetou tradici generačního románu v české literatuře nejen novými tvárnými prostředky, ale i novým pojetím člověka, který není zmítajícím se stěblem v poryvu dějin, protože, jak říká Jaroslav Matějka,¹¹ „dějiny jsou totiž dějinami lidí, je to ohromné drama plné života“, a člověk, byť ten nejprostší, je jejich spolutvůrcem.

TWO TYPES OF THE NOVEL OF ONE GENERATION

One of the most frequented subject-matters in Czech literature after 1945 is the fascist occupation theme. The long lapse of time changed it into the historical theme functioning as a touchstone for the revealing of the moral qualities of man. Special interest is devoted to the occupation theme in all genre varieties of prose literature. The most important are the works tending to the type of the novel of one generation. The individual and outstanding examples of such novel can be found in Kulhavý Orfeus (1964) by Jan Otčenášek and Rodáci a odrodilci (1979) by Jaroslav Matějka. Both the novels reflect something of the common feeling, experience and ripening of one generation. But their comparing shows that there are many specific features in each of them, especially in their composition, characters and in the way of using autobiographical elements in the structure of the work. There is another conclusion of the comparing: Otčenášek was successful in presenting the complex picture of his own generation's thinking and feeling, while Matějka stopped many times at the outward attraction of life fortunes, which are rather individual than typical. Nevertheless, both Otčenášek and Matějka have enriched many years' tradition of the Czech novel of one generation with new artistic methods and with the conception of man as a contributor to world's history.

¹¹ Ukázat život, jaký je. Na návštěvě u historika-spisovatele Jaroslava Matějky. Zaznamenal František Cinger. Rudé právo 17. 2. 1979.

